

VADJA RAHVAPÄRASEST ASTRONOOMIAST

Enn Ernits ja Tiiu Ernits

TEESID: Uurimuses käsitletakse 1) taevakehade ja -nähtuste nime-tusi ja iseloomu, 2) rahvaastronoomia praktilisi aspekte, mille hulka kuuluvad ruumiline ja ajaline orienteerumine taevakehade järgi ning 3) taevakehade ja -nähtustega seotud endeid. Vaatluse alla tu-levad Päikese, Kuu ja tähistaevaga, sealhulgas komeetide ja me-teooridega seotu. Peale selle tehakse kirjutises juttu ajaühikute ni-metustest. Kirjutis tugineb autorite poolt aastatel 1981 ja 1982 Vadja-maal kogutud materjalile, samuti hajali asuvatele kirjandusandme-tele. Vadja ainestikku võrreldakse peamiselt eesti ja isuri ainestiku-ga. Üksnes rahvaastronoomia-alaste mõistete puhul kaasatakse pa-ralleele ka kaugematest sugulaskeeltest. Taevanähtustega seotud nimetustes, orienteerumistes, ennetes ja uskumustes on vadjalas-tel palju sarnast teiste läänemeresoome rahvastega, eelkõige oma lähinaabritega.

MÄRKSONAD: astronüümid, ajaühikud, ended, komeedid, meteo-rid, vadja rahvaastronoomia

ALUSTUSEKS

Läänemeresoome väikerahvaste teadmisi taevakehade ja nähtuste kohta on uuritud suhteliselt vähe. See kehtib ka meie lähima sugulasrahva vad-jalaste kohta, kelle arv on votoloog Heinike Heinsoo suulistel andmetel praegu kõigest 6–8 inimest. Erilist huvi pakuvad astronoomiliste mõistete ja ajamõõtude esimesed kirjapanekud. Seda tehti esmakordselt 18. sajandi viimasel veerandil valgustusideedest innustust saanud isikute ettevõtmi-sel. Keisrinna Katariina II käsul hankis saksa päritolu uurija Peter Simon Pallas, kes avaldas aastatel 1787–1789 esimese maailma keelte võrdleva

sõnastiku, paljude muude keelte kõrval ka vadja keele sõnaloendi. Sõnastiku asemel on uurijail siiski soovitatavam kasutada käsikirjalist materjali, milles saab erinevalt avaldatust eristada Kattila ja Kabrio murde sõnu; viimased pärinevad Iivanaisi külast (Ariste 1937: 18 jj). Katariina-aegse Venemaa kultuuritegelase Fjodor Tumanski kirjapanekud Kattila murdest avaldati peaaegu 200 aastat hiljem (Öpik 1970: 165 jj). Kreevinite keelepruugist tegi esimesi tähelepanekuid koduõpetaja Christoph Albrecht Appelbaum, kelle materjalid avaldas esmakordselt Ferdinand Johann Wiedemann umbkaudu sajand hiljem (Winkler 1997: 36, 61–62). Kõik kolm sõnavara kogumisega seotud isikut olid kaudselt mõjutatud toonase kooliinspektori Hartwig Ludwig Christian Bacmeisteri koostatud küsitluskavast (viimati mainitu kohta vt Stipa 1990: 202; Winkler 1997: 53). Lätis kõneldud kreevini murde andmed on eriti väärtuslikud, sest nad kajastavad vadja läänepoolset keeleuusust enne XV sajandi keskpaika. Paraku on kirjapanekud üsna napid, mistõttu ühe või teise sõna puudumine ei tähenda veel selle mitteeksisistentsi keeles või murdes.

Üht-teist vadja rahvaastronoomia vallas lisandus järgnenud aastasaja jooksul. Peamiselt on asjaomane aines kogudesse laekunud 20. sajandil, enamasti küll sõnavara ja kommete kirjapanemise käigus. Vadja rahvaastronoomilise ainese kogumine jäi sel moel paratamatult tagasihoidlikuks, sest kuni 20. sajandi viimase veerandini ei tehtud seda spetsiaalse küsitluskava põhjal. Käesoleva ettekande autorid pöörasid pilgu rahvapäraste täheteaduse suunas astronoom Heino Eelsalu poolt 1970. aastatel algatatud soome-ugri paleo- ehk arheoastronoomia uurimise laineharjal (lähemalt vt Kuperjanov 2005; Kõiva 2005; Kõiva, Vesik 2005).

1980. aastate alguses, täpsemini 1981. ja 1982. aastal, mil vadjalasi oli mitu korda rohkem kui praegu, õnnestus siinkirjutajatel H. Heinsoo poolt juhendatud Tartu ülikooli ekspeditsiooni koosseisus koguda rahvapärast teavet 12 vadjalaselt, samuti võrdlusmaterjali 8 isurilt. Vadja materjal pärineb üksnes Vaipoollest, nimelt Soome lahe äärsetest küladest Jõgõperäst, Luuditsast ja Liivtsülästä, seega tänapäeva mõistes üksnes Jõgõperä keelemurde alalt, sest Kattila ja Kabrio murre olid selleks ajaks juba hääbunud ning Kukkuzi murre tugevasti isuristunud. Veerand sajandit tagasi ilmus vadjalaste ja isurite asjaomaste tähelepanekute kohta kirjutis aimeajakirjas (T. Ernits, E. Ernits 1984). See ongi jäänud seni ainukeseks ülevaateks käsitletava teema kohta.

Käesolevas kirjatükis on seatud eesmärgiks anda vadja astronoomiast uus, eelmisest tunduvalt põhjalikum ülevaade, mida täiendavad autorite kogutud tekstinäited ning pärast mainitud artiklit ilmuma hakanud mitmekoitelisest vadja keele sõnaraamatust (VKS) ja teistest kirjandusallikatest nopitud andmed. Uurimuses käsitletakse 1) taevakehade ja -nähtuste

nimetusi ja iseloomu, 2) rahvaastronoomia praktilisi aspekte, sh ruumilist ja ajalist orienteerumist taevakehade järgi ning 3) taevakehade ja -nähtustega seotud endeid. Rahvaastronoomia on kohati lahutamatu rahvapärasest metroloogiast ja meteoroloogiast. Võrdlemisel kasutatakse ruumipuudusel eelkõige eesti ja isuri ainest. Üksnes rahvaastronoomia-alaste mõistete puhul kaasatakse paralleele ka kaugematest sugulaskeeltest.

MAAILM TERVIKUNA

Paraku pole ühtegi vadja kosmoloogilist müüti meie ajani säilinud. Mõningaid pidepunkte vadjalaste mõistmiseks pakub vaid sõnavara, sealhulgas mõistetena käsitletavat *maa*, *ilma* ja *maa-ilma*, nt *kõõz maa-ilma süntü* 'kui maailm sündis', *siin ilmaz* 'siin ilmas' ja *tõizõl maal* 'teisel maal', s.t 'teises ilmas' (VKS I 289; III 226–229). Neis avaldub mitmeti, nagu teistelgi läänemeresoome rahvastel, universumi kaksikjaotus: ühelt poolt kindel maa jalge all, teisalt läbipaistev keskkond (*ilma* 'õhk; atmosfäär') pea kohal. Hiljem on *ilma*-sõna omandanud nii atmosfääri oleku kui ka maailma tähenduse. Millised on mõistete *ilma* ja *taivaz* 'taevas' omavahelised suhted, vajaks veel lähemat selgitamist. Vadjalaste kujutelmades esines kaas maailma: siinne, elavate oma ning sealne, surnutele kuuluv. Elu mõlemas sfääris olevat üsna sarnane. *Toonõla*-nimetus püsis viimati veel itkusõnavaras. Taevane maailm oli segunenud kristliku taevaga: *Po¹ ku iñehmiin kuolõb, siz ençi lentääb taivasõõ* 'kui inimene sureb, siis hing lendab taevasse' (VKS I 206). Ent taevasse pääseb üksnes mao suu kaudu (Ariste 1974a: 183–186). Pole kindel, kas vadja haritlase Dmitri Tsvetkovi (1995: 330) sõnaraamatus esitatud *taivaa-laki* 'taevalaotus' on genuiinne või moodustatud eesti keele eeskujul (vrd *taewa-lagi*; Wiedemann 1973: 444).

Mitmes vadja murrakus kasutati vene keelest laenatud sõna *miira* 'maailm' (VKS III 317). Piiblipõhisel maailmal oli vadjalase teadvuses, nagu eespool toodud näitelausest ilmneb, algus ja lõpp, vrd *maa-ilmaa lõppu* (VKS III 188). Paraku pole selged ütluse *miä maa-ilmaa sampaass en jää* 'ma ei jää maailma sambaks', s.t 'igavesti elama' tagamaad (VKS V 168). *Taivaz* esineb kõigis kolmes 18. sajandi allikas; *maa* ja *maa-ilma* üksnes F. Tumanskil (Öpik 1970: 167, 168). Kreevini murdest on juba tollal talletatud läti laensõna **pasauli* 'maailm' ning 19. sajandi alguses sõnad **maa* ja **taivaz*,² millest viimatimainitu on läti keele mõjul omandanud kõrvaltähenduse 'pilv' (Winkler 1997: 309, 335, 363).

¹ Külanimede lühendite seletust vt artikli lõpust.

² Tärniga on varustatud rekonstrueeritud kreevini vormid.

PÄIKE

Päikese tähistamiseks on vadja keeles mitu sõna, kõigepealt *päivä*, mis märgib ka päeva kui ajaühikut, ning sellest vähendusliidete abil tuletatud lekseemid, nagu P *päivikko*, P, J *päivükköin*, J *päivükkäin* ja I *päiväz*, sealhulgas eriti laialdaselt levinud *päivüd* (VKS IV 379–383). Viimane esineb 15. sajandi keeleseisu kajastades kujul *peiwitt* ja *peiwüd* (**päivüt*), samuti hilise läti laenuna **saulō* kreevini murdes (Winkler 1997: 322, 364). Vorm *päivüd* on *päivä* kõrval üldine ka isuritel (Nirvi 1970: 450). Päikest tähistavad sõnad **päivä*, **päivüd* ja mingi *kkō*-lise vormi (пййсьике) on Kattila kandist noteerinud F. Tumanski, kusjuures S. Pallasel leidub üksnes **päivä* (пййвэ), mille tähenduseks on esitatud ka ‘valgus’ (Öpik 1970: 167; Ariste 1937: 23). *Päivä* esineb samuti ühes Kattila vadja rahvalaulus 19. sajandi keskpaigast: *meneb kuu isä-mehenä, meneb päivä pää-mehenä* ‘läheb kuu isamehena, läheb päike peamehena’ (VKS IV 381). Nii tuletamata kui ka tuletatud sõnakujusid leidub ka teistes läänemeresoome keeltes, nende seas *päivä* (nt *päivä nousee* ‘päike tõuseb’) ainulaadse *aurinko* kõrval soome keeles. Õeldu näikse kinnitavat tõika, et **päivä* on läänemeresoome keeltes tähistanudki esialgu päikest, kuid seoses ajaüksuseks saamisega on kahemõttelisuse vältimiseks, samuti ehk ka mitte ilma usundilise tagapõhjata hakatud selle algses tähenduses kasutamisel lisama peamiselt vähendus- või hellitusliiteid. Samatähenduslik tüvi esineb ka saami keeltes, kuid mitte enam kaugemates sugulaskeeltes. Võimalik, et varasem tähendus on seotud soojuse või kuumusega, nagu oletamisi tõendavad permi ja samojeedi andmed (Raun 1982: 135; SSA II 456). Sellele ei räägi vastu ka semantiline areng ‘kuumus’ → ‘päike’.

Päikese „tegevust“ kajastavad järgmised väljendid:

‘päikesetõus’ ja ‘päike tõuseb’ – P, L, Lu, Kõ, J *päivää-nõisu*, P *päivää-nõisõma*, J *päivää-nõizučči* (sellele vastab häälikuliselt Ku *päivää noisukki*), P, M, J *päivä nõizõb*, J *päiv kohonõb*;

‘päevaloojang’ ja ‘päev loojub’ – Kõ, P *päivää-lasku*, M *päivää laskõu-miin*; L *päivä issuub*, M *päivä issuz jumalallõ*, M *päivä on laskuulla*, Lu *päivüd laskõöz loojaa*, M *päivä laskõub ~ meeb ~ issuub jumalallõ*, M *päivä laskõub jumalaa tüvvee*, Lu *päivüd algab laskõõssa*, Li *päivä laskõõb loojoo*, J *päiv laskõõb loojaa*, Li *päivüd meeb lootoo* (vrd ka isuri *päivükäz laskiijaa loojaa*; Posti 1980: 276);

‘päikesepaiste’ ja ‘päike paistab’ – J *päivää-paissu*, J *päivää-paisuz*, eriti laialdaselt aga *päivä paisab* ja *päivää-paisõ*;

‘päike läheb pilve taha varju’ – Lu *päivä pakkõõb* (VKS II 190; III 54; IV 77, 149, 381–383; V 374; Posti 1980: 318).

Esitatud väljendid on üldiselt üsna sarnased lähedaste sugulaskeelte omadega. Päikese tõusu tähistab sõna *nõissa* 'tõusta', loojumist aga *isuta* 'maha istuda', *laskõuta* 'laskuda; langeda' jt. Ülaesitatutest pakuvad erilist huvi *päivä issuub jumalallõõ* ja *päivä laskõub jumalaa tívvee* 'päike loojub jumala juurde'. Neile leiduvad vasted Kagu-Eestis (Kuperjanov 2003: 62). Eesti sõna *loojak*, (*läheb*) *looja* seostatakse ilmakaarenimetusega *loe* (Raun 1982: 79). Nii see on ilmselt ka vadja ja isuri keeles.

Päikese asendi järgi orienteeruti maastikul. Näiteks meenutas Nadjoža Leontjeva aastal 1982, et kui metsas eksiti, siis üritati koju naasta päikese asendi järgi taevaalaotusel. Päevatõusu ja -loojangu järgi on tuletatud osa ilmakaarte (vdj *tuulõd* 'tuuled'; Li *-pooli* '-pool') nimetusi. Nende hulka kuuluvad P, L, Kõ, J *päivää-nõisu* 'ida, idakaar; päikesetõus' ja P, Kõ *päivää-lasku* 'lääs, läänekaar; päikeseloojang' (VKS IV 381). Vaipoolst on kirja pandud: *nel' l' ä tuulta on pää-tuulia: pohja, itä, lounad, läns* 'neli ilmakaart on põhiilmakaared: põhi, ida, lõuna, lääs' (VKS IV 403). Neist on vähemalt *pohja, lounad* ja *läns* isuri laenud, seevastu põlisvadja pärased sõnakujud on *põhja, lõunad* ja *lääsi*. Viimane on talletatud üksnes 19. sajandi keskpäiku Kattila kandist (VKS III 212). Vaipoolst sõnavara hulka kuuluvad ka Li *pohja-pooli* 'põhjakaar', *lounad-pooli* 'lõunakaar; lõunaaeg; keskpäev' ja J *itä-pooli* 'idakaar'.

Koolis orienteerumistarkust omandanud vadjalase suust pärinevad ilmselt Luuditsast talletatud *pohja-pool'usi* 'põhjapoolus', *lounad-pool'usi* 'lõunapoolus' ja *kompassii strelkka ain on pohjaz* 'kompassi nõel on ikka põhjas, s.t näitab põhjasuunda' (VKS I 313; III 155; IV 281; V 285). Huvipakkuvad on M, Kõ *kurči-põhja* 'põhjakaar' (sõna-sõnalt 'kurepõhi') ja Li *vess-kaar(i) tuuli* 'vesikaare tuul' (VKS II 9, 315). Esimene neist osutab suunale kurgede tagasirännu, teine aga suure veekogu (Soome laht) järgi.

Vaheilmakaarte vadjakeelsed nimetused on järgmised: J, Lu, Li *etelä* 'edel'; Lu *looõ*, Lu, Li *loo* : *lootõõ* 'loodekaar', Lu, Li *loo-tuuli*, Li *looto-tuuli* 'loodetuul; loodekaar'; Lu, Li *itä-põhja*, Lu *itä-pohja* 'kirre'; Lu, Li, J *kakko* Lu *lõunad-itä, lounad-itä* 'kagu' (VKS I 215, 313; II 45; III 144, 149–151, 192).

Päritolult on tavalised põhi- ja vaheilmakaared üldiselt läänemeresoomelise levikuga, ainult *lõunad* ulatub kujul *lun* 'päev; lõunakaar' isegi permi keeltesse. Pole selge, kas loodekaart märkiv lekseem on germaani laen või omasõna algtähendusega 'päikeseloojangu suund', mis seoks teda otseselt päikesega (SSA II 97, 105, 383). Kreevini murdes avaldus ilmakaarte nimetamisel ilmne läti mõju, kusjuures **seemel* 'põhi' on otselaen, *pool-päive* 'keskpäev, lõuna', *oomizõd, oomõnikk* 'hommik; ida', **õhtig* 'õhtu; lääs' aga tõkelaenud (Winkler 1997: 316, 321, 345, 364, 377).

Vanasti talurahval kella ei olnud. Aega mõõdeti päikese liikumise järgi taevalaotusel: I *Niin ainõ elettii, päivüttä müü, tunniloja böllug* ‘nii aina elatigi, päikese järgi, kella ei olnud’ (VKS VI 301). Päikesepaistelisel päeval sai aega määrata kas varju pikkuse järgi või päikese kõrguse järgi taevalaotuses. Varju järgi ajamõõtmise kohta on andmeid ainult Liivtšuläst ja Luuditsast. Jalalabade abil varju mõõtmist mäletasid need, kes olid karjas käinud: Lu *karjušil tunnijõ eb õllu, aikka piti saavva täätä jalka-lapoil* ‘karjasel kella ei olnud, (kella)aja pidi saama teada jalalabade abil’ (VKS III 45–46); Lu *kupainõ jalka-lapoil mitattii kupain i saatii täätää, mikä on aika* ‘jalalabadega mõõdeti vari (s.t varju pikkus) ja saadi teada, mis kell on’ (VKS II 304). Kella tähistav sõna *tunnid* (VKS VI 301) on vadja keeles moodustatud vene keele eeskujul sõnast *tunni* ‘tund’ (vrd *час* ‘tund’, *часы* ‘kell’).

Täpsema kellaaja kohta saame teada järgmistest kirjanepikuist:

Lu *jalka-lapoil mitattii kupain i saatii täätää, mikä on aika, ühesä jalka-lappaa õli ühesä tunnia, kahõsa jalka-lappaa, siiz jo tuli čümme tunnia*. ‘Jalalabadega mõõdeti vari ja saadi teada, mis kell on: üheksa jalalaba pikkune vari näitas, et oli kell üheksa, kaheksa jalalaba, siis juba tuli kell kümme.’ (VKS III 46; VI 300)

Siinkirjutajatele jutustas omal ajal tuntud Luuditsa keelejuht järgmiselt.

Siiz jalgaka ain mitattii. Karjaz miä mittazin aina, tunni ku böllu kaaza. Siiz nel’ä jalkaa ku tuli v akkurat minuu kuppaisõõ, nii kahs-tõiščümme tunnia [---] A čehs-päiväll nel’ä jalka-lappaa mittazid, vet ajad karjaa makaučil. ‘Siis mõõdeti alati jalaga. Mõõtsin karjas ikka (nii), kui polnud kella kaasas. Siis kui minu vari sai täpselt neli jalga, siis (oli) kell kaksteist [---] Keskpäeval mõõtsid neli jalalaba(täit) ja ajadki karja magamiskohale.’ (VIA 1981, KGeo, 8 < Luuditsa – Kiko Georgijev (1892))

Sama pikkusega keskpäevavarju nimetasid ka teised Vaipoole keelejuhid.

Siiz aina jalk-lappojeka mittazimma. Pool-päivä, ku nelli jalka-lappaa, siiz õli pool-päivä. ‘Siis ikka jalalabadega mõõtsime. Keskpäev, kui neli jalalaba, siis oli keskpäev.’ (VIA 1982, AJud, 10 < Luuditsa – Anna Judina (1906); sama ka VIA 1981, KJef, 8 < Luuditsa – Kostja Jefimov (1907))

Seega nelja jalalaba pikkune vari näitas, et on saabunud keskpäev. Niisamuti toimisid ka isurid (VIA 1981, MVol, 11 < Koskisenkilä – Maria Volossanova (1912); Jeva Fjodorova (1896)).

Karja kojuajamise aeg õhtul lepiti kokku päikese kõrguse järgi horisondist. Seda mõõdeti ettesirutatud käe sõrmedega. Selleks oli õige aeg, kui silmapiiri ja taevakeha kõrguse vahet jäi kaks sõrme pikkust.

A ohtogoss [---] mittaad, kahs sõrmõa on, ohtogoss kottoo meen. 'Aga õhtul [---] mõõdad, (kui) on kaks sõrme(pikkust), (siis) õhtul lähen koju.' (VIA 1981, KGeo, 8 < Luuditsa – Kiko Georgijev (1892))

Nii mõõtsid ka isurid (VIA 1981, MVol, 12 < Koskisenkülä – Maria Volossanova (1912), Jeva Fjodorova (1896)). Päikese abi kasutati aja kindlakstege misel ka merel. Kui käidi talvisel räimepüügil ja ööbiti Soome lahe jää l, olevat seevastu kasutatud kella.

A merel ain kacod päivää. Merel muut bõlõ tarviz. A siäl, ku õlimm, čäimm kaukaal, talvõl õlimma butkil, siiz õltii tunnid kaasa. 'Aga merel vaatad ikka päikest. Merel muud pole tarvis. Aga seal, kui olime, käisime kaugel, talvel olime putkades, siis oli kell kaasas.' (VIA 1981, KGeo, 8 < Luuditsa – Kiko Georgijev (1892))

Vanasti valmistati ka algelisi päikesekelli. Üks vadja keelejuht jutustas, et veel 1920. aasta paiku asetanud ta vanaisa aknalauale püsti kepikese ning lõiganud aknalauasse keskpäeva märgi (VIA 1982, MVit, 2 < Luuditsa – Mari Vittong (1912)). Samast Luuditsast on talletatud ka teade *akkunapoduškaa päälle tehtii merkid, kupaizõõ mukkaa tuli pool-päivä merkki* 'aknalauale tehti märgid, varju järgi tuli keskpäeva märk' (VKS II 304). Huvipakkuv on isuri teade numbritega päikesekella tegemisest kannu peale (VIA 1982, JIss, 3 < Koskisenkülä – Jevdokia Issajeva (1896)).

Sappide ja ringide järgi päikese ümber ennustati ilma.

Ümpäri päivää krugad. Sapid ühez poolla i tõizõz poolla, niku iko-lookass tüküd. Ain jutõltii tormissi i pahoissi ilmoissi. Välizä vaa sapid õltii, krugaa böllu. 'Päikese ümber ringid. Sapid ühel pool ja teisel pool, nagu vikerkaare tükid. Ikka õeldi tormi ja halbu ilmu. Vahel olid vaid sapid, ringi polnud.' (VIA 1981, MPet, 1 < Jõgõperä – Mari Petrova (1915))

Samasugust teavet talletati ka teistelt vadja keelejuhtidelt.

– *A õlõttako kuullud, što päivällä sappi on?*
– *Õõn kuullu da nähnuçi õõn. Kahõz poolla päivää, ku tääb säättä, sitä uragaana. Siiz on kahõz poolla päivää sapid.*
'– Aga kas olete kuulnud, et päikesel on sapp?

– Olen kuulnud ja olen näinudki. Kahel pool päikest, kui ennustab tormist ilma, seda orkaani. Siis on kahel pool päikest sapid.’ (VIA 1981, DMih, 1 < Jõgõperä – Dunja Mihhailova (1910))

Leeb vihmalta, k'on mokoma niku krugad. Sampaad ümpäri sitä päivää, siiz jutõlla vihma, oomõnna taaz vihma. ‘Tuleb vihmane ilm, kui on nagu ringid (ümber). Sambad päikese ümber, siis öeldakse, (et) vihma, homme (tuleb) vihma.’ (VIA 1982, TJak, 1 < Luuditsa < Liivtšulä – Tanja Jakimova (1916))

Samasugune kirjeldus on keelenäitena esitatud ka vadja keele sõnaraamatus.

Lu ümperi päivüttä välissä on varo, a välissä päivüü čülčiiz õllaa sapid, kaks sappia, ühs on ühel poolõl päivüttä, tõin on tõizõl poolõl päivüttä, se täüb vihmaa ili tormia. ‘Päikese ümber on vahel rõngas, aga vahel on päikese külgedel sapid, kaks sappi, üks on ühel pool päikest, teine on teisel pool päikest, see ennustab vihma või tormi.’ (VKS IV 383)

See on õige tähelepanek mitmetel rahvastel, sest halod ilmuvad madalrõhkkonna eel. Küsimusele, mida see nn sapp endast kujutab, vastati nõnda:

Millin sappi on! Täm on polosa kõik nii. On rohoisia, kõltaisia, kõikõl-laajaa. Polossatõi vot. ‘Milline sapp on! Ta on vööt, kõik nii. On rohelisi, kollaseid, igasugust. Vöödiline.’ (VIA 1982, MVit, 2 < Luuditsa – Mari Vittong (1912))

Sappi-sõna tundsid ka isurid, pidades seda tormi kuulutajaks (VIA 1982, JAla, 2 < Voloitsa – Jekaterina Aleksandrova (1902)).

Ilmaennustamisel pandi tähele ka päikesetõusu ja loojangut, eriti taeva verevaks muutumist. Ent talletatud tähelepanekud on vasturääkivad. Päikesetõusust kõneldes väideti ühel juhul: *Lu ku päivä-nõisu punõtib, merimehell eb õõ üvä* ‘kui päikesetõus punetab, (see) ei ole meremehele hea (enne)’ (VKS IV 77), teisel juhul aga: *J päivä-nõisu ku punõtib, siz täüb üvät ilmaa* ‘kui päikesetõus punetab, siis ennustab ilusat ilma’ (VKS IV 382). Niisamuti on kirjeldatud ka ühes isuri näites *päivä punetti, se tiitää hüvviä ilmoja* ‘päike punetas [loojangu eel], see ennustab häid ilmu’ (Posti 1971: 450). Vasturääkivad on ka ended päikeseloojangu põhjal: *Lu päivä-lazgull on taivaz kauniz, se täüb üvvää ilmaa* ‘(kui) päikeseloojangul on taevas punane, see ennustab ilusat ilma’ (VKS IV 381); *Lu ku päivä laskõõb i punõtib, se täüb kehnoa ilmaa* ‘kui päike loojub ja punetab, see ennustab halba ilma’

(VKS III 54). Arvati ka, kui loojudes Lu *päivä punõtib, siiz on pakkaziissi* 'kui päike (loojudes) punetab, siis tuleb pakane' (VKS III 54). Järgnev arvamused esindab ambivalentsust.

Kons on kauniz päivä-lasku, kauniz, siz leeb mikälee ilmaa muutto. 'Kui on punane päikeseloojang, punane, siis tuleb mingi ilmamuutus.' (VIA 1982, MVit, 2 < Luuditsa – Mari Vittong (1912))

Oluliseks ilmaendeks peeti ka seda, kas päike loojus pilve sisse või mitte: *Kõ ku päivä laskõb čirkaassi, siz leeb üvä ilma* 'kui päike loojub selgelt, siis tuleb ilus ilm' (VKS I 289), kuid Li *oommõn leeb kehno ilma, päivä laskõb rintaa, pilvennallõ* 'homme tuleb halb ilm, päike loojub (täna) pilve sisse, pilve taha (alla)' (VKS V 72).

Vot senee, näd, tään, što ku päiv laskõb, siiz ain kacotaa, što laskõb ku päivä rintõõ vai sirkaassi laskõb. Kui laskõb päivä rintõõ alaa, senee päivää all niku pilvi on mokoma, siiz se täüb kehno ilmaa, se niku vihmaa vai lunt vai nii mokomaa. 'Vaata seda, näed, tean, et kui päike loojub, siis ikka vaadatakse, kas loojub päike (pilve)rinde sisse või loojub selgesti. Kui päike loojub rinde alla, selle päikese all on nagu selline pilv, siis see ennustab halba ilma, see nagu vihma või lund või midagi taolist.' (VIA 1981, NLeo, 1 < Liivtšulä – Nadjoža Leontjeva (1898))

Päikese loojumist pilve alla on vihmaendeks pidanud isurid, eestlased, veps-lased jt (isuri näide VIA 1982, JAle, 2 < Voloitsa – Jekaterina Aleksandrova (1902)).

Luuditsast on saadud teade: *oomnikossa päivä-nõizull utu nõizõb ülez, piäb ootõlla vihmaa* '(kui) hommikul päikesetõusu ajal udu tõuseb üles, (siis) on vihma oodata' (VKS IV 77). Laialt tuntud on ka enne päikese kõrvetavast toimest vihma, eriti äikesevihma eel: *M päivä avvob* 'päike hauatab (vihma)' ning *Lu päivä räkiteb jürüü eez* 'päike kõrvetab äikese eel' (VKS IV 381).

Peaaegu kõik 1980. aastatel küsitatud vadjalased teadsid nn päikese-mängu (*päivä mänd'ib, pellab, tantsib, čiukkab*). Sellest räägiti meelsasti, puhuti vaimustunult (eriti N. Leontjeva). Päikesemängu nähtavat kolm korda aastas, ent täpsemaid teateid on üksnes lihavõtte- ja jaanipäeva-hommikust: *L kaks kõrt vuvvõz päivä vait mändžib, enipään i kupol'onn* 'kaks korda aastas vaid päike mängib, lihavõttepühal ja jaanipäeval' (VKS IV 381). Siinkirjutajatel õnnestus lindistada järgmised kirjeldused:

Päivä ciukki [---] Miä muissan, ku olin pikkarine, miä siäl ain ikkunaa peräll [---] vahcizin, ku noiz päivä ciukkamaa, siiz saottii, päiv ciukkab, siiz tullaa kaik kaccomaa. Hüppi niku ülez mokoma tuli. Lusci oli kaccoa, a nütt ed konsaa näe (keelejuht naerab). 'Päike mängis [---] Ma mäletan, kui olin väike, ma vahtisin seal alati aknalaual [---], kui päike hakkas mängima, siis öeldi, päike mängib, siis kõik tulevad vaatama. Hüples üles nagu selline tuli. Ilus oli vaadata, aga nüüd mitte kunagi ei näe.' (VIA 1982, APav, 3 < Kukkuzi – Antonina Pavlova (1919))

Päivä mänd'ib, se oli niku, sitä pajatattii enn, jott eni-päänn... eni-päänn oomnizee mee kaccomaa päivää. Päivä hüplib, tancib. 'Päike mängib, see oli nagu, seda räägiti varem, et lihavõtte... lihavõttehommikul mine päikest vaatama. Päike hüpleb, tantsib.' (VIA 1981, KLeo, 3 < Liivtšulä – Kostja Leontjev (1908))

Värizeb joka poolõõ. Sitä vaa ühs kõrt näd. Eni-päivää oomnikol. I nütt taitaa pelab, čen kacob. 'Väriseb igale poole. Seda vaid üks kord näd. Lihavõttehommikul. Ka nüüd ehk mängib, kes (seda) vaatab.' (VIA 1981, DMih, 2 < Jõgõperä – Dunja Mihhailova (1910))

No vot eni-päivää oomnikoss ain kacottii, ku tämä nii üvässi mänd'ib. Miä tapazin izze kaccomaa. Mõnõlaizõl siäl niku karval. I rohoisii, i kõltaisii, i roozovoisii, i sinisi, i kõikkõ nii. Miä õõn nähñü sitä [---] Izze päiv niku ümpärikkõa meni. Ja kõikkõlaisii on. Päiv meni ümpäri i siiz õli mokom niku suur ku tämä näütti. Miä tapazin, miä tapazin. Müü kävimm valvõl lahsõnn ain. Jutõltii ku kannii makazimm: „Kaccomaa, nõiskaa kaccomaa, päiv pellab, nõiskaa!“ 'Noh vaat lihavõttehommikul vaadati ikka, kui nõnda hästi ta mängib. Ma juhtusin ise vaatama. Seal nagu mitme värviga. Ja rohelisi ja kollaseid ja roosasiid ja siniseid ja kõike nii. Ma olen seda näinud [---]. Päike ise nagu käis ringi. Ja kõiksuguseid on. Päike käis ringi ja oli siis selline suur, nagu ta paistis. Ma juhtusin, ma juhtusin... Me olime lapsena alati valvel. Öeldi, kui just magasime: „Vaatama, tõuske üles vaatama, päike mängib, tõuske üles!“ (VIA 1981, NLeo, 1 < Liivtšulä – Nadjoža Leontjeva (1898))

Päikesemängu on maininud ka P. Ariste keelejuhid (Ariste 1969: 45, 47). See kujutab endast optilist atmosfäärinähtust, nimelt pilvede helklemist vikerkaarevärvides valguse difraktsioonist tingitult. Seevastu vadjalane Anna Judina oli veendunud, et päikesemäng on pelgalt silmapete, mis tekitab heleda taevakeha vaatlemisel.

Eni-päänn oomnikossa, mälehtän, što kacottii päivää, što päivä pellab. A kacomaa nõizõd, tämä silmiz näüttiib (keelejuht naerab). *Ku kaugaa kacod päivää pääll, siiz hüpiib päivä.* 'Lihavõtte hommikul, mäletan, et vaadati päikest, et päike mängib. Aga vaatama hakkad, see paistab silmades. Kui kaua vaatad päikese peale, siis päike hüpleb.' (VIA 1982, AJud, 12 < Luuditsa – Anna Judina (1906))

Päikesemängu vaatamise komme esineb ka isuritel, eestlastel ja paljudel teistel rahvastel (Hiimäe 1981: 245, 265–267; isuritel nt VIA 1982, JAle, 2 < Voloitsa – Jekaterina Aleksandrova (1902)).

Rahvausundi seisukohalt veelgi muljetavaldavam nähtus on päikesevarjutus. Vaipole vadja keeles tähistavad seda nähtust sõnad Lu, *J päivää-pimetüz* ja Lu *päivää-pimeüz* (VKS IV 248, 249). Leidub ka lühikirjeldusi, nagu algava päikesevarjutuse kohta Lu *päivä sammub* 'algab päikesevarjutus' (VKS V 374), sõna-sõnalt 'päike kustub' või *kuu meeb päivää etee* 'kuu läheb päeva ette' (VIA 1981, KGeo, 8 < Luuditsa – Kiko Georgijev (1892); kindlasti uueaegne arusaam) ja *päivüd peittib* 'päike peitub' (VIA 1981, MPet, 6 < Jõgõperä – Mari Petrova (1915)). Päikesevarjutuse ajal peljati maailmalõppu, mil patuselt elanud inimesed viidavat põrgu: Lu *enn jutõltii, nüd tuõb maa-ilmaa õcca, ku õli pimeüz* 'vanasti öeldi, nüüd tuleb maailma lõpp, kui oli päikesevarjutus' (VKS IV 249; V 229). Sama kartsid ka isurid (VIA 1981, AAnd, 3 < Väimela < Viistinä – Akulina Andrejeva (1910); VIA 1982, JAle, 2 < Voloitsa – Jekaterina Aleksandrova (1902)).

KUU

Maa truu kaaslase ja ajaühiku vadjakeelne nimetus *kuu* on kirja pandud juba 18. sajandi viimasel veerandil nii Kattila, Kabrio kui ka kreevini murdest, viimati mainitud murdest peale selle ka läti laensõna **meenes-* (Ariste 1937: 19, 24; Öpik 1970: 167; Winkler 1997: 301, 361). *Kuu*-sõna ulatub soome-ugri keeltest samojeedi keelteni (SSA I 455). Kuu muutliku palge kirjeldamiseks oli vadja keeles kasutusel mitu oma- ja laensõna. Ka ühes külas kasutati sama faasi tähistamiseks mitut sõna:

noorkuu – M, Lu, Li, Ra *alku-kuu*, I *vassõn kuu*, Kr *wassen kuuh* (**vassõn kuu*), Lu *uus-kuu*, M *noor-kuu*;

vanakuu – Lu, Kõ *vana kuu*, Lu, Li *loppu-kuu*, M *lõppu-kuu*;

kuusirp – M, J *kuu-sirppi*, Lu *kuu-terä*;

poolkuu – S *pool-kuu*, Lu *kuu-terä*;

täiskuu – S *täinä-kuu*, Lu *polnõi kuu* (VKS I 97; II 325; III 189; IV 115).

Soome lahe äärsete külade *loppu-kuu* on küll isuripärasus, kuid seal on kõrvuti vadjapärase sõnaga *lõppu* levinud ka *loppu* (Ariste 1974b: 33). *Polnõi kuu* on kahtlemata venemõjuline. Kõigi vadja sõnade võrdlemiseks puuduvad kahjuks isuri vasted. Tuleks veel täpsustada, mida mõeldi *kuu-põhja* ~ *kuu-pohja* all, kas kuu viimast veerandit nagu Eestiski või kuuloomise aega, nagu selgub väljendist J *kuu põhjall*, *kooz taivaaz kuu louvva* 'kuu põhjal, kui taevas kuu luuakse' (VKS II 325). Esimene võimalus näib siiski tõepärasem, mida kinnitavad ka siinkirjutajate lindistused.

Kuu lõpub, se on kuu-põhja. 'Kuu lõpeb (s.t kahaneb), see on kuupõhi.' (VIA 1981, NAnd, 1 < Liivtsülä – Nasto Andrejeva (1910))

Se on loppu-kuu, siiz on põhja. 'See on vanakuu, siis on põhi.' (VIA 1981, KGeo, 8 < Luuditsa – Kiko Georgijev (1892))

Kuuloomisele viidates öeldakse Li, Lu, M *kuu sünnüb* 'kuu sünnib' või J *kuu louvva* 'kuu luuakse' (VKS II 325; III 189). Eri faaside muutumist väljendavad *kuu vajõltub* 'kuu vaheldub' ja J *kuu kasvob* 'kuu kasvab' (VKS II 324). Kuusirbi otsi nimetatakse M, J *sarvõd* või Lu *teräd*, nt M *kuull on kippuras sarvõd* 'kuul (= kuusirbil) on kõverad sarved'. Sirbikujulist kuud kirjeldatakse J *kuu on sirpill(ä)* või J *kuu on sarvikoll(a)*. Kuust rääkides kasutatakse osaliselt samu mõisteid mis päikese korral: P *kuu nõizõb* 'kuu tõuseb', S *kuu laskaub* 'kuu loojub', Lu *kuu sappi* 'kuu sapp', K *kuu varo* ~ *kuu kruga* 'kuu võru, kroon', J *kuu-pimetüz* ~ Lu *kuu pimeüz* 'kuuvarjutus', Lu *kuu sammub* '(algab) kuuvarjutus' (VKS II 324, 325; IV 249; V 171, 174). Kõva ja pehme aja mõisted vadjalastel puuduvad. Kuu reljeefi iseärasused on esile kutsunud etioloogiliste müütide tekke. Kukkuzi üleskirjutisest ilmneb, et Kuu pinnal nähti kolme varga kuju.

Kold meessä mänçii kuu süämee, kuuta voitamaa tervaakaa. Hüü tahoçii männä varkailla, a kuu-valo oli. No siz hüü duumaçii, što tarviz voitaa tervaakaa. No siz mençii kuuta voitamaa tervaakaa d'i sinne kuu süämee jääçiikki. 'Kolm meest läksid kuu sisse kuud tõrvaga kokku määrima. Nad tahtsid minna vargile, aga oli kuuvalgus. No siis nad mõtlesid, et on tarvis kuu tõrvaga kokku määrada, ja sinna kuu külge nad jäidki.' (Posti 1980: 203)

Kuidas tütarlaps pangede ja kaelkookudega Kuule tõsteti, kus teda võib praegugi näha, pajatas Mati küla keelejuht (Ariste 1974a: 175; Ariste 1974b: 5). Need lood esinevad nii eestlastel kui ka teistel põhjamaarahvastel (Kuperjanov 2003: 69, 72–73). Täiskuud on võrreldud ka inimese näoga.

Niku silmäd ölla ja nenä ja niku sitä-viisi. Niku inemisee liica piti ölla. ‘Nagu on silmad ja nina ja nagu sedaviisi. Nagu inimese nägu pidavat olema.’ (VIA 1981, NLeo, 1 < Liivtšulä – Nadjoža Leontjeva (1898))

Kuul oli oluline tähtsus ilmaennustamisel. Noorkuusirbi kuju järgi arvati, kas talvel tuleb pehme ilm või pakane.

Ku süntü kuu, ku öli kõvass niku čipraz, ja se ala-nokk öli üllääll, siiz jutöltii, što pakkaisii talvöl. ‘Kui kuu loodi, kui oli kõvasti kumeras ja see alumine ots oli üleval, siis öeldi, et (tuleb) talvel pakaseid.’ (VIA 1981, NLeo, 1 < Liivtšulä – Nadjoža Leontjeva (1898))

K'on ku kuu čippar, näd, niku tavataa, mölõpad õcad čiin, siiz leeb paha, paha pakkain. A ku on nii, kannii laako, siiz se on sooja kuu. ‘Kui on kuu kumer, näed, nagu vahel on, mõlemad otsad kinni, siis tuleb paha, paha pakane. Aga kui on nii, nõnda lame, siis see on (s.t tuleb) soe kuu.’ (VIA 1982, MVit, 2 < Luuditsa – Mari Vittong (1912))

Minu vana d'äd'ä kacco ilmaa. Ku uus-kuu nõisi, tämä siiz kacco, mikä ilma leeb. Ku öli pääll kannii, koverap, siiz alku-kuut on čülmä, a ku ala-nurkk on koverap, siiz loppu-kuuta leeb čülmä. ‘Minu vana onu vaatas ilma. Kui noorkuu tõusis, siis ta vaatas, mis ilm tuleb. Kui oli peal nii, kõveram, siis on noorel kuul külma, aga kui alaots on kõveram, siis vanal kuul tuleb külma.’ (VIA 1982, AJud, 11 < Luuditsa – Anna Judina (1906))

Halva ilma tulekut ennustanud ka Kuu asend: *K kuu ležib, siz on čülmä kuu'* (kui) kuu lamab (s.t on selili), siis on külm kuu' (VKS II 324). Teisalt aga *Lu ku on kuu teräd alaz, se tääb vihmoi ilmoja vai lunta, vopšei sato-ilmoja* ‘kui kuu sarved (teravikud) on allapoole, (siis) see ennustab vihma-seid ilmu või lund, üldse sajuilmu’ (VKS V 177). Rõngas kuu ümber ennustas tormi ja tuisku.

I ümpär kuut öli mokom niku varo ümpäri vai, siiz se täaz kehno ilmaa. ‘Ja kuu ümber oli selline nagu võru ümber või, siis see ennustas paha ilma.’ (VIA 1981, NLeo, 1 < Liivtšulä – Nadjoža Leontjeva (1898))

Kruža ümpäri kuu. [---] Se toož näütüb säät. 'Rõngas kuu ümber [---] See näitab samuti halba ilma.' (VIA 1981, DMih, 1 < Jõgõperä – Dunja Mihhailova (1910))

Ühised on olnud eestlaste, vadjalaste ja isurite uskumused, mis on seotud konkreetsete tegevustega kindlal kuufaasil, näiteks külvamise või istutamise aja kindlaksmääramisel (Kuperjanov 2003: 79 jj). Sellealaseid vadja uskumusi on avaldanud Paul Ariste (1969: 149–150). Mati külast on teade, et noorkuu ajal ei alustatud ühtki tööd. Võsa tuli hävitada just kuu loomise perioodil. Noorkuu ajal istutati metsa, korjati seinapalkide vahele topitavat sammalt, põeti lambaid ja saeti palgipuid, siis palgid ei pragunevat aja jooksul. Vanakuul pandi maha kartuleid ja hävitati lutikaid.

Siinkirjutajatel õnnestus asjaomast ainestikku mõnevõrra täiendada. Teravilja koristati vanal kuul. Kurke soovitati külvata ning tomateid, kaalikaid ja kapsast istutada noorkuu ajal. Tuli toimida vastavalt sellele, kas saak saadi maapealsetest või maa-alustest taimeosadest.

Uuvõll kuull čülvettii, mikä ülez kazvi, a vanal kuull se istuttattii, mikä mahhaa. 'Noorel kuul külvati (see), mis ülespoole kasvas, aga vanakuul istutati seda, mis maasse.' (VIA 1981, NLeo, 1 < Liivtšülä – Nadjoža Leontjeva (1898))

Kõige rohkem mäletasid vadja keelejuhid aega, mil kartuleid, eluliselt kõige olulisemat toiduallikat, maha pandi. Seda tehti vanal kuul. Kui kartulit panna maha noorkuuga, siis kasvatavat ta ainult varsi.

Loppu-kuul piäb isuttaa maa-munaa. Parõpad maa-munad kazvõttii, eb mene vartõõsõõ. 'Vanakuul peab panema kartuleid. Kasvasid paremad kartulid, ei lähe varde.' (VIA 1981, MPet, 3 < Jõgõperä – Mari Petrova (1915))

Toož kacottii, stob pool-kuut ei jollõis. Eväd algõttu tehä, uus-kuu k'on. A on jo vana-kuu ili pool-kuut ebõõ, siiz nõissa tečemää munnaa, što toož üväd munad kazvovad, rohkaap munnaa leeb pezäz. 'Vaadati ka, et poolkuud ei oleks. Ei hakatud tegema, kui on noorkuu. Kui on vanakuu või pole poolkuu, siis hakatakse panema kartulit, et head mugulad kasvaksid, rohkem kartuleid oleks pesas.' (VIA 1982, TJak, 1 < Luuditsa < Liivtšülä – Tanja Jakimova (1916))

Loppu-kuuta, munad i kõik. Siiz on parõp tulo. A ku alku-kuut, siiz tämä varrõl ajab, eb kazvo muna. 'Vanakuul, kartulid ja kõik. Siis on parem saak. Aga kui noorel kuul, siis ta ajab varsi, kartul ei kasva.' (VIA 1982, AJud, 11 < Luuditsa – Anna Judina (1906))

Analoogilised ended (*merkid*) kartulikasvu kohta leiduvad ka isureil (VIA 1981, PTih, 1 < Liivtšülä – Petro Tihhonov (1901); VIA 1981, FPet, 4 < Luuditsa – Fenja Petrova (1908); VIA 1981, JPro, 10 < Säätinä – Jevdokia Prokofjeva (1898)).

Siga olevat tapetud ainult noorkuul, siis liha ei vähenevat keetmisel (*eb mee ubaa*).

– *A kõns leigattii sikaa?*

– *Uuvõl.*

– *Mihee?*

– *Siiz liha eb mee ubaa, ato uppaa meeb.*

– *Mihee?*

– *Paad čugunikkaa suurõõ palaa, a siäl čihub i jääb peen pala. A ku uuvõl kuul, milläizee paad, tämä jääb-či mokoma.*
‘–Aga millal tapeti siga?’

– *Noorkuu ajal.*

– *Miks?*

– *Siis liha ei tõmbu kokku, muidu tõmbub kokku.*

– *Miks?*

– *Paned malmpotti suure tüki, ja keeb seal ja jääb järele väike tükk. Aga kui noore kuu ajal, millise paned, siis selline jääbki.* (VIA 1981, NLeo, 1 < Liivtšülä – Nadjoža Leontjeva (1898))

Noorkuu ajal loitsiti ka profülaktiliselt hambavalu vastu:

Ampait mitälee vaivattii, siiz õltii mokomad vanad inemized. Ne lugõttii, noor-kuu, ku tuõb, piäb lugõtä ampaad, etti eb nõissi vaivattamaa. ‘Kui hambad valutasad, siis olid sellised vanad inimesed. Need loitsisid, kui ilmub noorkuu, (siis) peab loitsima hambaid, et ei hakkaks valutama.’ (VIA 1982, NLeo, 2 < Liivtšülä – Nadjoža Leontjeva (1898))

TÄHISLAOTUS

Tähistaevas on aegade vältel vadjalastele ikka huvi pakkunud. Vadja *tähti-taivõz* ‘tähistaevas’ ja *tähekõz taivõz* ‘tähine taevas’ esinevad üksnes D. Tsvetkovi koostatud sõnaraamatus (Tsvetkov 1995: 370; VKS VI 337, 338). Taevatähe märkimiseks on vadja keeles mitu võimalust: M, Kõ, S, Ra, I, L *tähe*, K, R *tähti* ja L *taivaa-tähti*, Ku *tähci* (VKS VI 336, 338). Nii nimetavoline **tähe* kui ka **tähti*, samuti lätipärane **zvaigzne* leiduvad juba kreevini murde kirjapanekuis (Winkler 1997: 337, 366). See näitab mõlema esime-

sena mainitud sõnakuju olemasolu vadja keeles juba hiljemalt 15. sajandil. Nii S. Pallasel kui ka F. Tumanskil on Kattila kandist talletatud huvitava kombel *täht*-sõna mitmuses, vastavalt *тэгытъ* ja *тяггедь* (s.o. **tähed*), S. Pallase Iivanaisilt kirjapandud *тэхти* (**tähti*) aga ainsuses (Ariste 1937: 19, 24). Tähtkuju üldnimetus vadja keeles teadaolevalt puudub. *Tähti*-sõnal on tähendusvasteid mordva keelteni, ent mari keele asjaomane lekseem tähistab peremärki (SSA III 353).

Arvati, et vanasti olevat taevas olnud tähti palju rohkem kui tänapäeval. N. Leontjeva pidas kogetu põhjuseks tõika, et praeguseks on *taivaz porattu*, s.t lennukite ja sputnikute poolt „läbi puuritud“, ent tegelikuks hädaks võis ehk olla silmanägemise nõrgenemine vanaduses. Teisalt arvati, et vanasti olnud tähti palju rohkem kui tänapäeval sellepärast, et tollal sündis rohkem lapsi, ent iga noor hing on uus täht taevakummil.

1980. alguses väitis üks küsitletud keelejuht, muidu vadja elu suurepä-rane tundja, et vadja keeles pole olnudki tähtedel nimetusi, sest rahvas tegi rasket tööd ning väsimuse tõttu polnud tahtmist taevast vaadata. See muidugi pole tõsi. Näiteks pandi tähele, kui *L tähti nõizõb taivaasõõ* ‘täht tõuseb taevasse’ (VKS IV 76). Taevast ei kaetud lusti pärast, vaid silme ees olid kas praktilised või usundilised eesmärgid, nt *Lu ku õltii taivaz tähez, nii pakkano tuõb* ‘kui taevas oli tähine, siis tuli (tuleb) pakane’ (VKS IV 154; VI 337) või *J mokom tait sinu planetti, ku siä õõd õnnõtoi* ‘küllap niisugune (on) sinu täht (planeet), et sa õnnetu oled’ (Tsvetkov 1995: 235). Puhtaastrooloogiline väide on muidugi hiline ja asjaomane näide pärineb kindlasti sõnaraamatu koostaja sulest. Kolmekuningapäeva õhtul vaadeldud taevast ja kui silmatud palju tähti, siis loodeti sel aastal rikkalikku marja-saaki. Meremehed orienteerusid öisel merel tähtede järgi. 1980. aastate alguses küsitletute isad-vanaisad naasnud taevavõlvil tähtede asendit arvestades Tütarsaare kandist koju. Keelejuhtide noorusajal, s.o nüüdsest umbes kolmveerand sajandi eest kasutati küll juba kella ja kompassi (VIA 1981, DMih, 1 < Jõgõperä – Dunja Mihhailova (1910)).

Nimepidi tunti tähtkujusid siiski üsna tagasihoidlikult. Vaipoolle eakaim keelejuht mäletas, et vanaema oli talle tihti näidanud, kus on *Suuri Siglikko*, ning *Õtava* ütles keelejuht ka ära tundvat (VIA 1981, KGeo, 8 < Luuditsa – Kiko Georgijev (1892)). *Suuri Siglikko* vastab eesti keeles Sõela, s.o Plejaadide tähtkujule, mis Haljalas, Viru-Nigulas, Lüganusel ja Jõhvis, seega kunagistel Vadja aladel, on kandnud nimetust *Siulik* ning Kirde- ja Ida-Eestis laiemalt veel *Sõelik* (Prüller 1968: 40; VMS II 404, 451). Seda, et mõlemad sõnad tähendavad üht ja sama, näitab variantide *seul(a)* ~ *siul* ~ *sõul* ‘sõel; Sõel’ olemasolu eesti keele vadjapäraustes murrakutes. Asjaomase tuletise esinemine nii Lääne-Vadjas (Ida-Vadja kohta andmed puuduvad) kui ka Kirde- ja Ida-Eesti kunagistel vadja aladel on kõnekas seik.

Tähtkuju nimetus on saanud tekkida alles pärast läänemeresoome üldsõna laenamist germaani keeltest (vt Raun 1982: 164). Soome keeles esineb käsitletava tähtkuju peamise nimetusena *Seulaset*. Nii soome kui ka vadjalaste naabruses räägitavas isuri keeles leidub Plejaadide märkimiseks teisetüvelisigi sõnu, sealhulgas soome *Koirankärvätähdet* ning isuri *Koirankihermitsa*, *Koiran-kärhiäin* (vrd *kärhiäin* 'ogalik') ja *Kärengi* (Nirvi 1971: 184).

Sama tähtkuju nimetused vadjalastel on ka *Sigla* 'sõel', Li, J, Ra *Siglur* 'sõelamees', *Taivaa-sigluri* 'taevasõelamees' ja M, S *Taivaa-sigla* 'taevasõel' (VKS V 209). D. Tsvetkovi (1995: 295) sõnaraamatusse võetud *Sigrulli* 'Sõel' on johtunud vististi mingisugusest mäluviperusest, mispuhul on tekkinud metatees. Mati külast on noteeritud lause *Taivaa-sigla, seicee tähettä on ühezä* 'Sõel, seitse tähte on üheskoos' (VKS V 209). Andres Kuperjanovi (2003: 183) sõnutsi tähendab Plejaadide tähtkujus seitsme tähe märkamine, mis avaldub ka eesti asjakohases ütluses, väga head nägemist, sest heledaid tähti on seal tegelikult kuus. Sõela seisu järgi taevalaotusel määrased vadjalased talvel aega.

Tähti ko nõisi jo ohtogoss, siiz tunnii enne böllu, siiz kacottii sitä Taivaa-sigluria, kui tämä meni oomnikko-poolõ [---] Kui se meni vot kannii niku, näd, püürü-päivül on se päivüd, siiz ku se Sigluri on, siiz se on pool-üüt. A siiz oomnikko-poolõl laskõz. 'Kui täht (Sõel) tõusis õhtul, siis kella enne polnud, siis vaadati seda Taevasõela, kuidas ta läks hommikutaevasse. [---] Kui ta läks nii, nagu pööripäeval on päike (s.t seniidi lähedal), siis on kesköö, aga siis hommikupoleel loojus.' (VIA 1981, NLeo, 1 < Liivtsülä – Nadjoža Leontjeva (1898))

Samasuguseid teateid on registreeritud ka Eestist (Prüller 1968: 40). Ent vadja-eesti ühtelangevus võib keeleteadlase Paul Alvre sõnutsi olla tingitud ka sellest, et keelejuhi isa oli eestlane.

K. Georgijevi mainitud *Õtava* on muidugi Suur Vanker, mida eesti keeles nimetatakse ka *Odav* ja *Odamus*, soome, karjala keeles *Otava* ning isuritel *Ottaava* ja *Otava* (Prüller 1968: 33 jj; Nirvi 1971: 369; SSA II 275). Asjaomase vadja sõna on registreerinud 19. sajandi keskpaiku soome keeleteadlane August Ahlqvist ka Kattila kandist. Seega esineb **Otava* tähtkujunimetusena läänemeresoome rahvastel. Kas tegemist on üldläänemeresoomelise nimetusega, pole rahvaastronoomiliste andmete vähesuse tõttu selge. Ent põhjust kahtlemiseks on, sest Eesti alal esineb käsitletav nimetus üksnes soomepärase rannamurde ja vadjapärase Alutaguse murde alal, ainsa erandina vaid rannamurdega piirnev keskmurdeline Harju-Jaani ki-

helkond (vt VMS II 133). Tähtkuju on konfiguratsiooni järgi saanud oma nimetuse kalapüüdmisvahendist, mis on Soomes tähendanud lõhevõrku, saamidelt ja komidelt aga puuvarbadest kalatõket mõrraga püüdmiseks (SSA II 275).

Odamuse asukohta järgi taevaalaotusel määrasid vadjalased öösel kella-aega. Seda kajastab peale suuliste tavateadete ka jõgõperälase Matjo Gerasimova esitatud rahvalaul: *Eb hooli kuunõlla kukkoa, vahtia päivää valõtikkoo, võttaa merkkiä Ötavõss* 'ära hooli kukke (s.t hommikust kukelaulu) kuulata, vahtida päeva koitmist, võtta märki Suurest Vankrist (s.t määrata aega Suure Vankri järgi)' (Ariste 1960: 60). Muide, nimetatud laulukogumikus on tähtkuju nimetus ekslikult tõlgitud Taevasõelaks (vrd VKS IV 126). Ajamõõtmiseks vaatlesid Odamust ka eestlased ja isurid (Prüller 1968: 34 jj; VIA 1982, JALe, 2 < Voloitsa – Jekaterina Aleksandrova (1902)).

Suure ja Väikese Vankri nimetusena on veel tuntud *Karu-tähti*, mispuhul on üks Luuditsa keelejuht eristanud kaht tähtkuju: *On Suur Karu-tähti ja Peen Karu-tähti* 'on Suur Vanker ja Väike Vanker' (VKS II 105). Nimetusi *Suur Karu* ja *Peen Karu* teati ka naaberküläs. Sealsamas öeldi Suure Vankri kohta ka *Kovšik*.

Kovšik – niku nellä tükkiä ölti i mokoma niku änt takkan.
'Kovšik – nagu neli tükki (s.t tähte) oli ja nagu selline saba taga.' (VIA 1982, NLeo, 2 < Liivtsülä – Nadjoža Leontjeva (1898))

Käsitletavad nimetused on tuletatud vene keele eeskujul (vrd *Большая и Малая Медведица* ja rahvapärane *Ковш*, sõna-sõnalt 'kopsik'). Isuritel tunti Odava kõrval veel Suure Vankri nimetust *Kaavi*, mis sõna-sõnalt tähendab samuti kopsikut (VIA 1981, MVol, 10 < Koskisenkülä – Maria Volossanova (1912), Jeva Fjodorova (1896)).

Vähesed andmed Põhjanaela kohta võivad olla saadud koolihariduse vahendusel: Lu *Karu-tähee mukaa levetä pohja-tähti* 'Vankri järgi leitakse Põhjanael' (VKS IV 281). Ent siinpuhul on raske öelda, kas tegu on isuri sõnaga või mitte, vrd Soikkola *Pohja-tähti* 'Põhjanael' (Nirvi 1971: 419), sest üldsõna *pohja* 'põhi' on tavakasutuses Vaipoolle vadjalastelgi.

Liivtsüläst ülestähendatud vadja *Keräjäjä keppi* 'mingi tähtkuju' ja isuri *Ker(r)ääjän-keppi* 'tähtkuju, milles on kolm tähte järjestikku' on sõnaraamatuis jäetud ilma konkreetse tähenduseta (VKS II 155; Nirvi 1971: 158). Esimese neist registreerisid vadjalastelt ka siinkirjutajad.

Kucuttii talvõl Keräjä-keppi. Selläin öli rääd, niku keräjä-keppi. 'Nimetati talvel *Keräjä-keppi*. Selline oli rida nagu kerjusekepp.' (VIA 1981, NAnd, 1 < Liivtsülä – Nasto Andrejeva (1910))

- *Keräjä-keppi oli ja [---] Kolmõd tükkiä on kannii. Tähti. Se on Keräjä-keppi.*
- Räätuza?
- *Räätü nii. Kacod taivaa: ühs, kahs, kõlmõd. Se on Keräjä-keppi, kucuttii vot.*
- ‘– *Keräjä-keppi oli. [---] Kolm tükki on nõndaviisi. Täht. See on Keräjä-keppi.*
- Reas?
- *Rida jah. Vaatad taevasse: üks, kaks, kolm, See on Keräjä-keppi, kutsuti vaat.’ (VIA 1982, MVit, 2 < Luuditsa – Mari Vittong (1912))*

Ka isuritelt võis kuulda nimetust ka *Kerräjän-keppi – kold tükkiä* ‘Kerjajakepp – kolm tükki (s.t tähte)’ ja tõika, et nimetatud tähtkuju järgi määrati talveõöl aega (VIA 1981, MVol, 10 < Koskisenküla – Maria Volossanova (1912), Jeva Fjodorova (1896); VIA 1982, JAle, 2 < Voloitsa – Jekaterina Aleksandrova (1902)). Vadja ja isuri sõna on olemuselt sarnane Orioni tähtkuju eestikeelse nimetusega *Sandisauad* ja liivikeelse *Santšova*’ga; viimane tähistab tõenäoliselt meie Koodile vastavat tähtkujuosa, mitte aga Suurt Vankrit, nagu on Lauri Kettunen oma sõnaraamatus märkinud (vt Prüller 1968: 22, 40). Kui *sant* on suhteliselt hiline laen alamsaksa keelest (alamsaksa *sante* ‘pühak’ lähtub omakorda ladina sõnast *sanctus* ‘püha’ (Ariste 1981: 118)), siis *ker*-tüvi ulatub oletamisi soome-ugri aluskeelde. Tähtkuju on muide kutsutud piiblitegelase järgi ka Moosese kepiks nii eesti, soome (*Mooseksen sauva*) kui ka läti keeles (Kuperjanov 2003: 172). 19. sajandi lõpul on Jõgõperält asjaomasel tähenduses talletatud teise osise poolest eelmistega ühendatav *Mao-keppi* (VKS III 265). Veel on huvipakkuva tähe kogunimetusena teada Lu *Rissi-tähti* (VKS V 84). Sel kujul saab taevas kujutleda esmajoones Reha ja osa Koodist. Eestis on *rist*-osise abil rahvapäraselt moodustatud üsna mitu tähe kogunimetust, kuid mitte Plejaadide jaoks (vt Kuperjanov 2003: 141, 170, 179, 191).

Mõne heleda tähe (nt Siirius) või planeedi (Veenus jt) ilmumisel õhtu- või hommikutaevasse kasutati vadja keeles mitut nimetust. Siinkirjutajad on talletanud Vaipooles *Zor’a-tähti* ‘Koidutäht’ ja *Ohtogo-tähti* ‘Õhtutäht’ ning varasemad koguvad Vaipooles *Šora-tähti*, J, Ra *Koi-tähti* ‘Koidutäht’ ning Kattila kandist *Koto-tähti* ‘Kodutäht’ (VKS II 198, 247). *Zor’a-tähti* ja *Šora-tähti* on poolenisti vene laenud (vrd *зоря*, murdeline *зоря*), seevastu *ohtogo* ‘õhtu’ on tüüpiline Vaipoole sõna.

- *Kump nõizõb esimeizessi ohtogonn, se on Zor’a-tähti. No vot zor’a, no zar’á kucutaa, zor’a-to ämärikko mokoma [---]*
- *A oomnikolla?*

– *A oomnikol, en mälehtä. Ohtogonn se meil kucuttii. Ohtogo-tähti. Zor´a-tähti, tämä öli matalal, mokoma sirkeä tähti ain.*
‘– See, mis tõuseb õhtul esimesena, on *Zor´a-tähti*. Noh vaat *zor´a*, noh *zar´a* kutsutakse, see *zor´a* on selline hämarik [–]

– Aga hommikul?

– Aga hommikul, ma ei mäleta. Seda kutsuti meil õhtul. *Ohtogo-tähti. Zor´a-tähti*, see oli madalal, ikka selline ere täht.’ (VIA 1981, KGeo, 8 < Luuditsa – Kiko Georgijev (1892))

Kuju *Koi-tähti*, mida tunti vähemalt 19. sajandil lõpul, on ühine isuri nimetusega *Koi-tähti*, vrd soome *Kointähti* (Nirvi 1971: 185), kuigi sõna **koi* tähenduses ‘koit’ pole registreeritud ei vadja ega isuri keelest. A. Ahlqvisti poolt 19. sajandi keskpaiku Kattilas talletatud nimetus *Koto-tähti* ‘kodu-täht’, kui see pole valesti kuulnud või tõlgendatud *Koi-tähti* (vrd *koto* : *koo* ‘kodu : kodu’), jääb praegu mõistatuseks.

1980. aastate alguses ei õnnestunud enam talletada meie suure tähesüsteemi – Linnutee nimetust. P. Ariste pakkus selleks *Rata* ja *Taivaa-rata* (vt T. Ernits, E. Ernits 1984: 581, allmärkus). Vadja keele sõnaraamat *rata* nii üldsõnana kui ka nimena puudub, seevastu isuri keeles esineb Soikkolas *Rada* ja *Tähti-rata* (Nirvi 1971: 460, 616). Vadja keele kreevini murdes tähistas Linnuteed 18. sajandil kirja pandud sõna **Taivaa-tee* (*taiwa tieh*; Winkler 1997: 335, 336). See kajastab juba 15. sajandi olukorda. Läti mõju siinpuhul pole märgata, sest balti keeltes esineb otsetõlkena ‘Linnutee’. 19. aastasaja lõpul on Linnutee tähenduses Jõgõperält talletatud *Lintu-tee*, *Taivaa Maatee* ja *Suur Tähtijee Tee* (VKS VI 57, 97). Seega on praegustel andmetel läänemeresoome rahvaste Linnutee nimetuse ühisosaks vaid ‘tee; rada’.

METEOORID JA KOMEEDID

Meteor ehk lendtäht on tavainimese jaoks eelkõige optiline nähtus, mille põhjustab planeetidevahelisest ruumist Maa atmosfääri tungiv tahke meteorkeha. Vadja keeles öeldakse: *J tähti lennab* ‘täht lendab’, *M tähteed lentääväd* ‘tähed lendavad’, *L tähed laskõväd* ‘tähed laskuvad’ või *Ra tähe tokku* ‘täht kukkus’, samuti *J lankõv tähti* ‘langev täht’ (VKS III 44, 53, 93; IV 334; VI 337, 338).

Usuti, et kui mõni täht langes taevast, siis on taas üks inimene surnud (Kuperjanov 2003: 117). Selle kohta on näide Kukkuzist.

Tähci nintaa ko tokub, siz saottaz: kenni kooli taaz, tähci hävviiz; inimäizeltä henki lähsi vällää, kennibit' kooli parai-kuuz. 'Täht, nii kui kukub, siis öeldakse: keegi suri jälle, täht hävis; inimesel läks hing välja, keegi suri parajasti.'
(Posti 1980: 555)

Komeet ehk sabatäht on ootamatult taevavõlvile ilmuv omapärase kujuga jääst ja tolmust koosnev taevakeha, millel saab eristada pead ja saba. „Sabaga täht“ on 18. sajandil registreeritud juba kreevini murdes kujul *enneka tächtiin*, rekonstrueeritult **ännääkaa tähtin* 'sabaga täheke' (Winkler 1997: 337, 347). Luuditsast on talletatud *häntä-tähti* 'komeet, sabatäht' (VKS I 271). Pärnis uus nimetus on muidugi sealtsamast pärinev *komeetti-tähti* (VKS II 212). Tähelendu kirjeldati nii: *L tähed laskõuvad, siz niku puhub tähti tulta* '(kui) tähed langevad, siis täht nagu puhub tuld' (VKS III 53; IV 334). Komeetide ilmumine on paljudel rahvastel ennustanud sõda, ikaldust, maailmalõppu, katku jm (Kuperjanov 2003: 111), nõnda ka vadjalastel: *Lu ku taivazõ näüttiz komeetti-tähti, jutõltii, see täüb sõttaa* 'kui taevas paistis sabatäht, öeldi, (et) see ennustab sõda' (VKS II 212).

Lendavad taevakehad, samuti keravälk on usutatavasti osalenud krati ehk pisuhänna kujutelma tekkes: *I lemmuz, tämä lennab ku tuli-lintu* 'kratt, tema lendab nagu tulilind', *M lemmuz tulõb talloosõõ, ku jürizeb i süütäb põlõmaa* 'kratt tuleb tallu, kui müristab, ja süütab (tal) põlema' (siinpuhul näikse olevat tegu keravälguga), *Ku para niku lintu lençib. Iccia hänt eb näü, kipunad vaa lennetäz* 'Kratt lendab nagu lind. Teda ennast ei ole näha, ainult sädemed lendavad', *Lu para lenneb, lenti tuli-lekko takanõ* 'kratt lendab, lendas, tuleleek taga'; *I ku tullõõ voimaza, nii lennab [---] se õli lemmuz. Ku tullõõkaa lenti* 'nagu tules, nii lendab [---] See oli kratt. Nagu tulega lendas' (VKS III 91–94; vt lähemalt Ariste 1977: 103 jj). Öeldut kinnitab *Lu para-tähti* 'kratt' (VKS IV 179). Samal viisil on komeeti tõlgendatud ka eesti rahvaastronoomias (vt Kuperjanov 2003: 111).

AJAST AEGA

Aega, mille mõõtmine on taevakehadega tihedasti seotud, tähistab vadja keeles *aika*, mis on üldläänemeresoomeline sõna. See esineb S. Pallasel juba 18. sajandi teise poole ja pastor Karl Lutzau 1810. aasta kirjapanekus (Ariste 1937: 20, 24; Winkler 1997: 283). Aeg liigub ja sellega kulub: *P aika meneb* 'aeg läheb', *J aik liugub* 'aeg veereb', *J aik lähsi piçälee* 'aeg läks pikale', *Lu kulub pal'õ aikka* 'kulub palju aega' (VKS I 80; II 295). Aja kulgu väljendab läänemeresoome, sh vadja keeles ka aasta-mõiste: P, K, J

aigass-aika, *J aasta* ja *Ku, Ra, J aastaik(a)* (VKS I 69, 79), mis sõna-sõnalt tähendavad kulgemist ühest ajamõõdust teise. Nimetatud lekseem esineb juba 18. sajandi kirjapanekuis (Ariste 1937: 19, 23; Winkler 1997: 283). Vadja keeles on teinegi, soome-ugri aluskeelde rekonstrueeritav aastat tähistav sõna *voosi* (Tsvetkov 1995: 408), mis esineb samas tähenduses ka soome, isuri jt läänemeresoome keeltes. Vanemates vadja kirjapanekutes seda sõna pole.

Aasta moodustab neljast aastaajast koosnev tsükkel: *čeväd* (M *čevägo* 'kevad'), *suvi* või *česä* 'suvi', M *süčügo* ~ *süčüzö(go)*, *Ku süksü* (< soome), laialt *süčüzü* 'sügis' ja *talvi* 'talv' (VKS V 316, 353, 361–362; VI 69, 181, 185). Need nimetused, v.a *česä* ja ebaselgete sugulasparalleelidega *čeväd*, ulatuvad soome-ugri aluskeele perioodi, kusjuures *česä* (< **kesä*) on seotud põllunduse arenguga (Ernits 1984: 78). Viimatimainitud sõna ei leidu 18. sajandi kirjapanekuis ja see võib olla siirdunud vadjasse naaberkeeltest. Kõik teised samatüvelised aastaajanimetused kajastuvad nii F. Tumanski kui ka kreevini materjalides, kuid S. Pallasel leidub üksnes **suvi* (Ariste 1937: 19, 23; Öpik 1970: 167–168; Winkler 1997: 297, 332, 333, 335).

D. Tsvetkovi sõnaraamatu *päivää-pöörä* 'päeva pöör (поворот солнца)' ei tähenda õigupoolest ööpäevast päikeseringi, nagu seda on tõlgendatud vadja keele sõnaraamatus (Tsvetkov 1995: 255, VKS IV 383). Usutavasti on see moodustatud F. J. Wiedemanni sõnaraamatus leiduva *päewa-pöör* eeskujul, mistõttu polegi vadjaehtne. Eesti sõna tähendab pööripäeva (Wiedemann 1973: 855). Sellele vastab vadja keeles sagedamini küll **pöörü-päivä*, sh P *pöörü-päivä*, Lu (*čezää-*)*püürü-päivä* 'suvine pööripäev' (VKS IV 410).

Sõna *kalenderi* 'kalender' leidub üksnes D. Tsvetkovi sõnaraamatus (Tsvetkov 1995: 52). Kuu- ja päevanimetus pärinevad, nagu juba eespool selgus, taevakehade nimedest. Nädala nimetus *näteli* (vrd sm, is *viikko*) pärineb vanavene keelest (VKS IV 92; Raun 1982: 107; vrd Winkler 1997: 315). Nädalapäevi loetletakse järgmiselt: *Ku eenze-päivä* ~ P *esimein-päivä* ~ Lu, Li, Ra *esimez-päivä* 'esmaspäev', *töin(ö)-päivä* ~ *töizna-päivä* ~ Li *töiz-päivä* 'teisipäev', *kölma(a)z-päivä* 'kolmapäev', *nelläz-päivä* 'neljapäev', *vid'd'ez-päivä* 'reede', *lauko-päivä* 'laupäev' ja *nättil-päivä* 'pühapäev' (VKS I 179, 212, 213; II 345; III 61; IV 34, 93, 413; VI 326–327). Seega moodustatakse viis esimest nädalapäeva *päivä*-sõnale järjekorranumbri lisamisega. Skandinaavia laen *lauko-päivä* sarnaneb eesti vastava nimetusega. Pühapäevanimetus pärineb vanavene keelest, vrd *неделя* 'pühapäev, nädal' (Vasmer 1987: 57). Nimetatud sõna suurele eale osutab samuti F. J. Wiedemanni poolt 1870. aastal jäädvustatud **nätel-pää*, mis peegeldab 15. sajandi keeleuusust (Winkler 1997: 315). Siiski olid *pühä* ja *pühä-päivä* muuhulgas kasutusel ka nädalapäeva funktsioonis, nagu viimatimainitu eestlastel

ja isuritel (VKS IV 411–413; Nirvi 1971: 447). Kõigi nädalapäevade praegustega üldjoontes sarnased nimekujud esinevad juba F. Tumanski sõnaloendis, ainult *pühä-päivä* tähistab kiriku- või muud püha (Öpik 1970: 184). Kolmapäeva ja reedet võidi 20. sajandil puhuti väljendada vene sõnadega, vastavalt *sereda* ja *pä(ä)tnica* (VKS IV 403; V 204). Eri nädalapäevadega seostus vadjalastel mitmesuguseid uskumusi ja tavasid (vt Ariste 1969: 151–153).

Lu *sutka* ja S, Po, J *suudgad* 'ööpäev' (VKS V 303, 314) on suhteliselt hiline vene laen. Ilmselt varem sellist koondmõistet polnud, vaid ööd (*öö*, *üü*; *ööse*, Kr *öözikkä*) ja päeva (*päivä*) käsitleti teineteisest lahus. Mõlemal eristatakse keskaega: M, K, Lu *pool-päivä*, P *süä-päivä*, I, P, M *čehs(i)-päivä*, Ku *keski-päivä* ja Kr **pool-päivä* 'keskpäev, südapäev' ning Kr **pool-öötä* 'kesköö, südaöö', P *süä-üö*, J *süä-üü* ja M *čehs-öö*, I *čehsi-üü*, Ku *keski-üü* (VKS IV 298, 380; V 372, 374; VI 168, 169; Winkler 1997: 321, 348). **Lõunad* kõrval on 18. sajandil Kattila kandis esinenud ka **pool-päivä* (Öpik 1970: 185). Kuna nii vene kui ka läti keeles moodustatakse asjaomased mõisted poolt väljendava sõna abil (nt *полдень*, *pusdiena* 'keskpäev'), ei saa kindlalt väita, kas nad on vadja keeles tekkinud enne või pärast kreevinite lahkumist (vrd Winkler 1997: 377). Hommikust ja õhtust aega tähistasid sõnad *oom(õ)nikko* ja *õhtago*, mis esinevad ka 18. sajandi keelemälestistes (Ariste 1937: 21, 25; Öpik 1970: 185; Winkler 1997: 316, 345). Vadja *ilta* 'õhtu' on laenatud kas isuri või soome keelest (VKS I 292). Ööpäeva edasine detailsem jaotus jääb siinkohal tegemata.

LÕPETUSEKS

Taevanähtustega seotud orienteerumistes, ennetes ja uskumustes on vadjalastel palju sarnast teiste läänemeresoome rahvastega. Enamik taevakehasid tähistavaid sõnu, nagu *päivä*, *tähti*, *Sigla*, *Pohja-tähti* ja *Õtava* on sarnased asjaomaste läänemeresoome sõnadega, samuti ilmakaartenimetused. Ainult *kuu*-sõna ulatub tagasi samojeedi keeltesse. Praegu pole selge, kas sõnade ulatuse on määranud nende kasutuselevõtt taevakehade nimetustena just läänemeresoome aluskeele perioodil või läänemeresoome nimetuste iseseisev areng sõltumata teistest soome-ugri keelerühmadest.

LÜHENDID

I – Itšapäivä
J – Jõgõperä

K – Kattila
Ku – Kukkuzi murre
Kr – kreevini murre
Kõ – Kõrvõttula
L – Lempola
Li – Liivtšülä
Lu – Luuditsa
M – Mati
P – Pummala
Po – Pontizõõ
Ra – Rajo
S – Savokkala

ARHIIVIALLIKAD

VIA = Enn Ernitsa käsikirjaline vadja ja isuri ainekogu, 1970–1982

KIRJANDUS

- Ariste, Paul 1937. Two old vocabularies of the Votic language. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1935*. Tartu, pp. 1–40.
- Ariste, Paul 1960. *Vadjalaste laule. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 3*. Tallinn:
- Ariste, Paul 1969. *Vadja rahvakalender. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 8*. Tallinn.
- Ariste, Paul 1974a. *Vadjalane kätkest kalmuni. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 10*. Tallinn.
- Ariste, Paul 1974b. *Vadja muinasjutte ja muistendeid. Töid eesti filoloogia alalt 4. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 323*. Tartu, 1974, lk 3–34.
- Ariste, Paul 1977. *Vadja muistendeid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 12*. Tallinn: Valgus.
- Ariste, Paul 1981. *Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetused 14*. Tallinn: Valgus.
- Ernits, Enn 1984. Läänemeresoome kalendrisõnavarast. – *Läänemeresoome keeltest. Emakeele Seltsi aastaraamat 28* (1982). Tallinn: Eesti Raamat, lk 76–81.
- Ernits, Tiiu; Enn Ernits 1984. Vadjalaste ja isurite tähelepanekuid taevakehade kohta. – *Eesti Loodus*, nr 9, lk 577–581, 621.
- Kuperjanov, Andres 2003. *Eesti taevas: Uskumusi ja tõlgendusi*. Tartu: Eesti Folkloori Instituut.
- Kuperjanov, Andres 2005. Archaeoastronomy in Estonia. – *Cosmic Catastrophes. A Collection of Articles*. Edited by M. Kõiva, I. Pustyl'nik, L. Vesik. Tartu, pp. 101–106.

- Kõiva, Mare 2005. Rahuldava kultuuri loomine. Arheoastronoomia arengujooned nõukogude ajal. – *Mäetagused*, nr 30, lk 59–84.
- Kõiva, Mare; Liisa Vesik 2005. Linguistic and Folkloristic Aspects of Prospective Research in Archaeoastronomy. – *Cosmic Catastrophes. A Collection of Articles*. Edited by M. Kõiva, I. Pustyl'nik, L. Vesik. Tartu, p. 87–100.
- Nirvi, R. E. 1971. *Inkeröismurteiden sanakirja*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 18. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Posti, Lauri 1980. *Vatjan kielen Kukkosin murteen sanakirja*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 19. Painokuntoon toimittanut S. Suhonen L. Postin avustamana. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Prüller, Paul 1968. Eesti rahvaastronoomia. – *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist*. Kogumik 1. Tallinn: Valgus, lk 9–68.
- Raun, Alo 1982. *Eesti keele etimoloogiline teatmik*. Rooma, Toronto: Maarjamaa.
- SSA I–III 1992–2000 = *Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja* 1–3. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 556. *Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja* 62. Päätoimittajat Erkki Itkonen ja Ulla-Maija Kulonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Stipa, Günter Johannes 1990. *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus*. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia* 206. Redaktionelle Bearbeitung und Zusammenstellung der Bibliographie Klaas Ph. Ruppel. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Tsvetkov, Dmitri 1995. *Vatjan kielen Joenperän murteen sanasto*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 25. Toimittanut, käänteissanaston ja hakemiston laatinut J. Laakso. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus.
- Vasmer 1987 = *Фасмер, Макс. Этимологический словарь русского языка* 3. Издание 2-е, стереотипное. Москва: Прогресс.
- VKS I–VI = *Vadja keele sõnaraamat* 1–6. Toimetanud Elna Adler ja Merle Lepik (1.–4. kd), Silja Grünberg (5.–6. kd). Tallinn: AE Signalet (1. kd); Teaduste Akadeemia Kirjastus (2. kd); Eesti Keele Instituut (3. kd); Eesti Keele Sihtasutus (4.–6. kd) 1990–2010.
- VMS I–II = *Väike murdesõnastik* 1–2. Toimetanud Valdek Pall. Tallinn: Valgus 1982–1989.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. *Eesti-saksa sõnaraamat*. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- Winkler, Eberhart 1997. *Krewinisch. Zur Erschliessung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform*. *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* 49. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Öpik, Elina 1970. *Vadjalastest ja isuritest XVIII sajandi lõpul*. *Etnograafilisi ja lingvistilisi materjale Fjodor Tumanski Peterburi kubermangu kirjelduses*. Toimetanud A. Viires. Tallinn: Valgus.

Summary

ON THE VOTIC POPULAR ASTRONOMY

In the present study 1) the names and character of astral bodies, 2) the practical aspects of popular astronomy, which include the spatial and temporal orientation after astral bodies and 3) omens associated with astral bodies and phenomena are treated. The aspects connected with the sun, the moon and starry sky, including the comets and meteors, are observed. In addition, the names of time units are discussed. The article relies on the material collected in 1981 and 1982 in Votia by the authors, as well as the scattered literary data. The Votian body of material is mostly compared with Estonian and Izhorian data. In case of solely the terms of popular astronomy parallels from more distant cognate languages are included as well. Regarding the designations, orientation, omens and beliefs connected with astral bodies the Votes share many similarities with other Balto-Finnic peoples, predominantly with their closest neighbours.

KEY WORDS: astronoms, time units, omens, customs, comets, meteors, Votic ethnoastronomy